

УДК 346.3

ОСОБЛИВОСТІ ВІДШКОДУВАННЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ ШКОДИ ЯК НАСЛІДОК ВИЗНАННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ НЕДІЙСИМ

Забезпечення стабільного господарського обороту неможливе без гарантування відновлення сторонам їх порушених прав. Відновлення цих прав у господарських відносинах має яскраво виражений матеріальний характер. Проголошені Конституцією України права, свободи та законні інтереси повинні бути реально захищені та мати дієві механізми реалізації. Тому відшкодування завданих збитків, матеріальної шкоди завжди є актуальним. Указана проблематика є предметом постійних досліджень. Особливої гостроти їй додає той факт, що нормативно-правове поле України (а також таких країн, як Франція, Німеччина, США) не містить однозначного визначення поняття «збитки», окреслюючи лише його загальні ознаки, а тому неоднозначна й практика їх визначення та звернення стягнення.

Значну увагу напрацюванням теоретичних положень щодо цієї проблематики приділяли такі науковці, як О.В. Безух, О.А. Беяневич, Г.М. Беякова, О.М. Вінник, В.В. Джуль, Н.С. Хатнюк, В.К. Мамутов, Б.М. Поляков, В.О. Тархов, Г.Ф. Шершеневич, В.С. Щербина. Проте важко переоцінити значення саме судової практики під час дослідження саме відшкодування майнової шкоди внаслідок визнання господарського зобов'язання недійсним.

Метою статті є дослідження особливостей застосування норм Цивільного й Господарського кодексу під час визначення та відшкодування матеріальної шкоди саме визнання господарського договору недійсним, застосування судами законодавства під час вирішення спорів про визнання правочинів недійсними, виявлення складних і спірних питань у судовій практиці й законодавстві.

Питання відшкодування шкоди регулює Господарський кодекс (далі – ГК), Цивільний кодекс (далі – ЦК), Закон України «Про захист прав споживачів» від 12.05.1991 р. № 1023-ХІІ (ст. ст. 11, 15, 16, 18, 19, 21–23), Земельний кодекс України, Закон України «Про оренду землі» й інші акти законодавства. Крім того, слід ураховувати постанови Пленуму Верховного Суду України, Пленуму Вишого Господарського суду України, ст. 14 Закону України «Про державний матеріальний резерв», ст. 36 Закону України «Про телекомунікації», ст. 1 Закону України «Про відповідальність суб'єктів підприємницької діяльності за несвоєчасне внесення плати за спожиті комунальні послуги та утримання прибудинкових територій», Закон України «Про відповідальність за невиконання грошових зобов'язань», роз'яснення й інформаційні листи судів.

Розгляд питання відшкодування матеріальної шкоди необхідно почати з визначення поняття «шкода». Г.Ф. Шершеневич під збитками розумів «шкоду, понесену майном, яка виявляється в зменшенні його цінності, під якою ні в якому разі не можна розуміти моральну шкоду вже тому, що таке розуміння, безсумнівно, суперечить загальному сенсу статей про винагороду» [12].

О.С. Іоффе визначає збитки як наслідки, викликані неправомірною поведінкою. Фактично він розглядає в якості збитків будь-який негативний наслідок у сфері цивільних правовідносин, тобто після скоєння будь-якого цивільного правопорушення настає наслідок у вигляді збитків [6].

В.О. Тархов, Г.М. Беякова розглядають збитки й шкоду як синоніми [3; 4]. Інші науковці розмежовують ці поняття. Так, В.Т. Смірнов і А.О. Собчак указують на те, що шкода – це родове поняття негативних майнових наслідків правопорушення, а збитки – це натурально-речова форма виявлення шкоди, якій відповідає один зі встановлених у законі способів її відшкодування – відшкодування в натурі (надання речі того ж роду, тієї ж якості, виправлення пошкодженої речі тощо) [9].

На наш погляд, думка кожного з науковців, безперечно, є цінною, проте жодна з них не може бути визнана істинною. І проблема не в тому, що наукові пошуки проведені недостатньо глибоко, а в нормативно-правовому середовищі, в якому мають функціонувати подані дефініції.

Поняття «шкода» в законодавстві України є ширшим за поняття «збитки». Шкода може бути відшкодована й у грошовій формі, і в натурі, а збитки – лише в грошовій формі, тобто шкода завжди включає в себе збитки [2].

Терміни «шкода» й «ущерб» (рос.) часто вживаються як синоніми, але згідно з усталеною цивілістичною традицією терміном «ущерб» (рос.) визначається лише один різновид шкоди – майнова шкода. У ЦК України, як і в українській цивілістиці, термін «ущерб» («збиток») не згадується, а йдеться лише про збитки (рос. «убытки»). Про те, що мається на увазі саме грошове вираження шкоди, а не майнова шкода (ущерб), свідчить, зокрема, формулювання ст. ст. 22, 623, 1192 ЦК [7, с. 10].

У ЦК України «шкода» і «збитки» також трактуються неоднозначно. Так, у п. 3 ч. 2 ст. 11, а також у ст. 1166 законодавець отожднює збитки та шкоду, позначаючи їх лише терміном «шкода», у ст. ст. 22 і 23 указані терміни розмежовуються, у ст. 1192 використовується лише термін «збитки», у п. 8 ч. 2 ст. 16 ЦК України законодавець указує

на «відшкодування збитків та інших способів відшкодування майнової шкоди» [8].

Збитки за своєю природою є неоднорідними та можуть складатися з двох частин: реальні збитки й упущена вигода. Реальні збитки також можуть бути двох типів: по-перше, витрати, які потерпіла особа або здійснила, або повинна буде здійснити для усунення наслідків правопорушення, по-друге, до складу збитків включається вартість втраченого або пошкодженого майна потерпілого. Витрати потерпілого й пошкодження його майна охоплюються поняттям реальних збитків. Не отримані потерпілим доходи складають його упущену вигоду. Тільки в такому розумінні складу збитків буде реалізований принцип повного відшкодування збитків, закріплений у ч. 2 ст. 22 ЦК. Повнота відшкодування включає й збитки, завдані внаслідок інфляційних процесів, оскільки ч. 3 ст. 623 ЦК України встановлює, що «суд може задовольнити вимогу про відшкодування збитків, беручи до уваги ціни в день винесення рішення». Правда, таке правило визначає цю можливість тільки як «право» суду на стягнення інфляційних збитків [3].

У разі визнання господарського договору недійсним в умовах нестабільної економічної ситуації велике значення має також стягнення інфляційних нарахувань, які інколи можуть перевищувати суму боргу. Інфляційні нарахування на суму боргу, сплата яких передбачена ч. 2 ст. 625 ЦК України, є не штрафною санкцією, а способом захисту майнового права й інтересу, який полягає у відшкодуванні матеріальних збитків кредитора від знецінення коштів унаслідок інфляційних процесів за весь час прострочення їх сплати. На суму інфляційних нарахувань не нараховуються проценти [5].

Поняття «пеня» розкриває в ч. 3 ст. 549 ЦК України як вид неустойки, що забезпечує виконання грошового зобов'язання й обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожний день прострочення виконання [11]. Проте, на відміну від пені, застосування штрафу в разі порушення господарського зобов'язання в обов'язковому порядку вітчизняне законодавство не передбачає. Щоразу під час погодження умов договору сторони вирішують це питання індивідуально, указуючи підстави нарахування штрафу та його розмір. Окрім того, сторони самостійно визначають, буде штраф окремим видом забезпечення виконання зобов'язання чи факультативним (разом із пенею). За умови застосування штрафу й пені разом ми не можемо розглядати це як подвійне стягнення та несправедливі умови, оскільки саме такі умови господарського договору відповідають волевиявленню сторін під час його укладення та характеру господарських відносин, визначених сторонами.

Визначення поняття «дохід» ми можемо знайти в ст. 135 Податкового кодексу України: доходи – загальна сума доходу платника податку від усіх видів діяльності, отриманого (нарахованого) протягом звітного періоду в грошовій, матеріальній або нематеріальній формах як на території України, її континентальному шельфі у виключній (морській) еконо-

мічній зоні, так і за їх межами. Проте до предмета правового регулювання Податкового кодексу України не належать цивільні чи господарські відносини, а пряме застосування цієї дефініції для регулювання такого поняття в розрізі питання стягнення матеріальної шкоди може призвести до підміни понять і є, на нашу думку, неприпустимим.

Відповідно до ч. 3 ст. 216 ГК потерпіла сторона має право на відшкодування збитків незалежно від того, чи є застереження про це в договорі; обов'язок відшкодування збитків прямо впливає з припису закону й додаткового погодження не потребує. У ст. 225 ГК, на відміну від цивільного законодавства, визначені складові частини такого поняття, як збитки [13].

Відповідальність у сфері господарських відносин завжди має матеріальний характер і створює несприятливі наслідки за порушення господарського зобов'язання. Ст. 235 ГК України за порушення господарського зобов'язання передбачає можливість застосування оперативного-господарських санкцій. Вид таких санкцій і порядок їх застосування визначаються сторонами договору. Зазвичай такі санкції мають грошове вираження, наприклад, зміна порядку оплати, відмова від господарських відносин у майбутньому. Але, на нашу думку, такий вид санкцій, як безакцептне списання коштів із рахунку за неякісну продукцію, має однозначно матеріальне вираження й може слугувати дієвим механізмом належного виконання умов договору. Проте такі санкції можуть застосовуватися, поки господарський договір є дійсним. Застосування таких санкцій після визнання договору недійсним є неправомірним.

Підставою виникнення цивільних прав і обов'язків (зокрема щодо відшкодування кредитором чи іншій особі збитків (шкоди)) відповідно до ст. 11 ЦК України є зобов'язання, які виникають із договорів та інших правочинів або внаслідок завдання шкоди. За ст. 174 ГК України господарські зобов'язання можуть виникати внаслідок заподіяння шкоди суб'єкту або суб'єктом господарювання.

На жаль, непоодинокими є випадки, коли судові рішення про стягнення з боржника коштів винесене на користь кредитора, проте фактично не виконане. У такому разі кредитор може вимагати стягнення з боржника в судовому порядку сум інфляційних нарахувань і процентів річних аж до повного виконання грошового зобов'язання. Однак водночас слід мати на увазі, що коли судовим рішенням із боржника стягнуто суму неустойки (штрафу, пені), то правова природа відповідної заборгованості саме як неустойки у зв'язку з прийняттям такого рішення залишається незмінною, а тому на неї в силу припису ч. 2 ст. 550 ЦК України проценти не нараховуються. При цьому обов'язок сплатити суму неустойки (штрафу, пені) за невизначення зобов'язання не є зобов'язанням у розумінні положень ч. 1 ст. 509 ЦК, а отже, відсутні підстави й для застосування до цих правовідносин ст. 625 ЦК України [5].

Аналізуючи норми права та судову практику їх застосування, не можна не звернути увагу на велику аналітичну роботу, проведена як науков-

цями, так і суддями, метою якої було встановити єдину практику застосування норм права, виходячи із засад розумності, добросовісності та справедливості, а також забезпечення стабільності господарського обороту. Потреба в такій роботі викликана неоднаковим підходом законодавця до регулювання цивільних і господарських відносин, а також необхідністю надання однозначних дефініцій таким поняттям, як «дохід», «збитки» та «школа».

Позитивним є принцип повного стягнення завданих збитків, аж до банкрутства, що є стимулом для повного та своєчасного виконання взятих на себе господарських зобов'язань, якщо інше не встановлено договором або законом. Цей принцип є загальним, незалежно від того, чи прописана норма цивільного або господарського права відповідальність за порушення конкретного виду зобов'язання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Белякова А.М. Имущественная ответственность за причинение вреда. М.: Юрид. лит., 1979. 112 с.
2. Митрофанов І.І., Гайкова Т.В. «Школа» та «збитки»: співвідношення понять. Вісник КрНУ імені Михайла Остроградського. Випуск 3/2012 (74). С. 199.

3. Голубева Н.Ю. Загальні підстави відповідальності за завдану майнову шкоду: на матеріалах судової практики. Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». Одеса: Юридична література, 2015. Том XVI. С. 71–86.

4. Господарський кодекс від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

5. Інформаційний лист Вищого Господарського Суду України від 20.10.2015 р. № 01-06/1837/15. URL: <http://www.arbitr.gov.ua/news/1864/>.

6. Иоффе О.С. Ответственность по гражданскому праву. СПб.: Издательство Ленинградского университета, 1955. 340 с.

7. Крисань Т.Є. Збитки як категорія цивільного права України: дис. ... канд. наук: 12.00.03. 2008. 22 с.

8. Присяжнюк В.П. Цивільно-правова відповідальність за збиток і шкоду, що завдані працівникам правоохоронних органів: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». К., 2011. 18 с.

9. Смирнов В.Т., Собчак А.А. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве: уч. пособие. Л.: ЛГУ, 1983. 152 с.

10. Тархов В.А. Ответственность по советскому гражданскому праву. Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1973. 456 с.

11. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

Побиянская Н.Б. ОСОБЛИВОСТІ ВІДШКОДУВАННЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ ШКОДИ ЯК НАСЛІДОК ВИЗНАННЯ ГОСПОДАРСЬКОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ НЕДІЙСНИМ

У статті проведений аналіз особливостей відшкодування матеріальної шкоди як наслідку визнання господарського зобов'язання недійсним. Приділено увагу науковим підходам до визначення таких понять, як шкода і збитки, окреслено проблемні теоретико-правові питання. Висвітлені принципи відшкодування збитків у сфері господарських відносин. Наведено перелік витрат, які можуть бути віднесені до збитків. Досліджено порядок і підстави застосування зазначених принципів, а також їх особливості, передбачені Цивільним і Господарським кодексами.

Ключові слова: договір, господарський договір, недійсність договору, шкода, збитки.

Побиянская Н.Б. ОСОБЕННОСТИ ВОЗМЕЩЕНИЯ МАТЕРИАЛЬНОГО УЩЕРБА КАК СЛЕДСТВИЕ ПРИЗНАНИЯ ХОЗЯЙСТВЕННОГО ОБЯЗАТЕЛЬСТВА НЕДЕЙСТВИТЕЛЬНЫМ

В статье проведен анализ особенностей возмещения материального ущерба как следствия признания хозяйственного обязательства недействительным. Уделено внимание научным подходам к определению таких понятий, как вред и ущерб, очерчены проблемные теоретико-правовые вопросы. Освещены принципы возмещения ущерба в сфере хозяйственных отношений. Приведен перечень расходов, которые могут быть отнесены к убыткам. Исследован порядок и основания применения таких принципов, а также их особенности, предусмотренные Гражданским и Хозяйственным кодексами.

Ключевые слова: договор, хозяйственный договор, недействительность договора, вред, убытки.

Pobiyanska N.B. PECULIARITIES OF PECUNIARY DAMAGE COMPENSATION AS A CONSEQUENCE OF THE RECOGNITION OF A COMMERCIAL OBLIGATION INVALID

Ensuring stable economic turnover is impossible without guaranteeing the restoration of the parties to their violated rights. The restoration of these rights in economic relations has a pronounced material nature. The rights, freedoms and legitimate interests proclaimed by the Constitution of Ukraine must be truly protected and have effective mechanisms of implementation. Therefore, compensation for damages, material damage is always relevant. The mentioned problems are the subject of constant research. The fact that the normative-legal field of Ukraine, as well as countries such as France, Germany, the USA does not contain an unambiguous definition as “losses”, outlining only its general features, adds a special acuteness to it. That is why there is ambiguous practice in their determination and enforcement.

In this article an analysis of peculiarities of pecuniary damage in the sphere of economic activity is conducted on the basis of the study of Ukrainian legislation. The essence, legal nature and significance of economic sanctions are determined. The attention was paid to the theoretical principles concerning the mentioned relations in the sphere of economic activity in general. The analysis and clarification of the definition of the concept of losses and harm in the field of economic activity, as well as the problem theoretical and legal issues are outlined. The principles

of compensation for losses in the sphere of economic relations are highlighted. The list of expenses that can be attributed to losses is given. The order and bases of their application, as well as the features envisaged by civil and economic codes, are investigated. In this publication is elaborated the application by the economic courts of Ukraine of legal norms that control the order, grounds and composition of the recovery of losses caused by economic entities, in particular, inflation charges. Since, in the case of recognition of a commercial contract invalid, in languages of an unstable economic situation, the collection of inflationary charges, which in some cases may exceed the amount of debt, is also of great importance.

The article concludes the following conclusions:

– a great deal of analytical work was carried out both by academics and judges, whose purpose was to establish a unified practice of applying the rules of the case, based on the principles of reasonableness, integrity and justice, as well as ensuring the stability of economic turnover. The need for such work is due to the unequal approach of the legislator to regulating civil and economic relations, as well as to provide unambiguous definitions of such concepts as income, loss and harm;

– as a positive one, it is possible to recognize the principle of full recovery of losses, up to bankruptcy, which, in turn, provides an incentive for full and timely fulfillment of economic obligations assumed by itself, unless otherwise provided by an agreement or by law. The above principle is general, regardless of whether the civil or economic legislation is being amenability prescribed for breach of a specific type of obligation.

Key words: contract, economic contract, invalidity of the contract, costs, damage, damages, conditions and grounds for damages, procedure of compensation of losses.